

Jan Bodisco Massink,
**Tussen de regels.
Psychotherapeutische
vaardigheden voor
pastoraat en geestelijke
verzorging.**

KSGV, Tilburg 2013, ISBN
978-90-75886-47-4, 157
pag., €19,50

Tussen de regels, zo heet dit boekje van Jan Bodisco Massink, die meer dan dertig jaar werkzaam was als psychotherapeut, psychoanalyticus en predikant in de GGZ. Hij schreef het op aandringen van het KSGV (kenniscentrum voor levensbeschouwing en geestelijke volksgezondheid). Ik zeg 'boekje' omdat het weliswaar 157 pagina's telt, maar door het kleine formaat toch prettig vlot gelezen kan worden. Ook de heldere schrijffrantaal, vrij van ingewikkelde formuleringen of ellenlange betogen, draagt daartoe bij.

Het omvat tien afwisselende hoofdstukken. Daarin gaat het er onder meer over hoe je distantie en betrokkenheid zo kunt hanteren dat je als geestelijk verzorger voldoende vrij blijft om je werk met patiënten, cliënten, bewoners vruchtbaar te doen, over de omgang met onvermijdelijke homeostase, over triangulering en noodzakelijke detriangulering, over hoe verdringing en afweer werken en zich tonen, over hoe je tamelijk eenvoudig onbewuste emoties op het spoor kunt komen en over het grote belang van agressie die ofwel 'warm' ofwel 'koud' kan zijn. Dankzij de vele voorbeelden uit de praktijk van

de begeleiding maakt de auteur goed inzichtelijk hoe patronen en fenomenen werken en hoe je ze kunt beïnvloeden of gebruiken. Tot slot is nog een mooie oefening uit de wereld van bibliodrama opgenomen en minutieus beschreven, die je kunt doen als je met groepen werkt.

Het is een zeer bruikbaar boekje voor pastores en geestelijk verzorgers. Voor wie wel eens een cursus bij Bodisco Massink gevolgd heeft is lezing ervan bovendien een feest van herkenning. Tal van inzichten en oefeningen die in cursussen de revue zijn gepasseerd, zijn hier samengebracht en voorzien van concrete en verhelderende casus. De verbinding met de eigen praktijk is eenvoudig te leggen.

Een van de dingen waar ik zelf bijvoorbeeld nogal eens op stuit bij supervisanten en stagiaires is hun onvermogen om boos te worden. Vooral in christelijke kringen staan boosheid, woede, agressie vaak in een kwade reuk. En dat terwijl tal van situaties erom schreeuwen dat je boos wordt. Het blijkt ook dat boosheid binnenhouden niet bepaald gezond is. Boosheid die niet geuit wordt, richt zich tegen het zelf. Gevoelens van ongenoegen tot en met ernstige klachten (depressie) kunnen hierop teruggevoerd worden. Bodisco Massink beschrijft vervolgens twee in opzet eenvoudige oefeningen om mensen te helpen zich bewust te worden van hun boosheid en 'iets' te doen met hun boosheid: dagelijks schrijven in een 'boosheids-schriftje' en het werken met 'tegoedbonnen' voor elke keer dat

'boos' aan de orde is. Deze oefeningen zijn direct in te zetten in begeleiding, uiteraard ook bij pastoranten, vooral in contacten die zich niet beperken tot eenmaligheid.

Een ander regelmatig voorkomend fenomeen is dat pastoranten of collega's bij een probleem of conflict de spanning proberen af te voeren naar de geestelijk verzorger. Als A en B er ondanks de inzet van de geestelijk verzorger C niet in slagen hun probleem op te lossen, kunnen ze hem of haar verwijten niet goed gehandeld te hebben. De spanning die tussen A en B bestaat, wordt zo op de lijn A-C of B-C gebracht. Dit heet triangulering. De kunst voor C is natuurlijk dit niet te laten gebeuren, of, als het gebeurd is, de spanning weer terug te leggen: detriangulering. De spanning dient te blijven liggen waar hij hoort, alleen daar kan hij opgelost worden. Mijn ervaring in begeleiding is dat veel onverkwikkelijke en onvruchtbare situaties (mede) door triangulering zijn veroorzaakt, en dat verheldering van de situatie op deze manier zeer behulpzaam kan zijn.

Veel van wat in *Tussen de regels* beschreven wordt, is niet alleen direct toepasbaar in de praktijk van begeleiding, maar draagt ook bij tot de professionalisering ervan. Wel had de redactie van het boek beter gekund. Zo moet op p. 79 in het schema de rechter A een B zijn, en op p. 84 moet de een na laatste C een B zijn. Op p. 149 komt de volgorde van de stappen 9 en 10 niet overeen met de volgorde op p.

148. Niet onbelangrijk voor het goede begrip. Ondanks deze onzorgvuldigheden van harte aanbevolen!

Anneke de Vries, geestelijk verzorger en KPV-trainer Radboudumc Nijmegen

Paul Verhaeghe, **Identiteit.**

De Bezig Bij 2012, ISBN 978 90 234 7303 9, 256 pag., €19,90

Wat is onze identiteit? Beschikken mensen over een unieke en onveranderlijke identiteit? Een soort eigenheid die de harde kern van hun wezen vormt? Wie dat graag wil blijven denken kan het boek *Identiteit* van Paul Verhaeghe beter niet gaan lezen. Paul Verhaeghe is klinisch psycholoog en psychoanalyticus. Als hoogleraar is hij verbonden aan de universiteit van Gent. Hij schreef eerder: *Tussen hysterie en de vrouw* (1987), en *Over normaliteit en andere afwijkingen* (2002). Uit dat werk bleek zijn gezaghebbende kennis van Freud en Lacan. Zijn internationale bestseller werd: *Liefde in tijden van eenzaamheid* (1998).

Het boek *Identiteit* kan beschouwd worden als een vervolg op die bestseller en op zijn boek: *Het einde van de psychotherapie* (2009). Verhaeghe is een schrijver die het psychosociale micro- en macroniveau vanuit een historisch perspectief met elkaar weet te verbinden in een alomvattende analyse. Hij stelt dat ons identiteitsbesef voor het grootste deel een mythe is. Onze identiteit wordt voor het

grootste deel door de buitenwereld bepaald. 'Elke identiteit gaat terug op een samenhangende ideologie waarbij die ideologie kan worden samengevat als een geheel van menselijke opvattingen over menselijke verhoudingen en de manier waarop men die het beste kan regelen' (p. 32), zo definieert hij. Kort door de bocht samengevat: wij betekenen alleen iets in en door onze verhouding met de anderen.

Om dat aan te tonen schetst Verhaeghe het historisch perspectief. In de Griekse Oudheid diende de ideale mens zich zonder zelfoverschatting in balans en samenhang met de 'polis' te ontplooiën vanuit een objectieve deugdenleer. De christelijke ethiek verwisselde dit ideaal van zelfverwerkelijking voor zelfverloochening vanwege de als zondig beschouwde ziel. Van daaruit ontstond (ik sla wat stappen over) een 'verdienmodel'; Verhaeghe noemt hier Max Weber die het verband tussen kapitalisme en protestantisme wilde aantonen (p. 54). Het neoliberalisme, om weer even een grote stap in zijn boek te maken, is de resultante van wat Verhaeghe het 'sociaaldarwinisme' (p. 82) noemt. De 'survival of the fittest' brengt de 'echte mens' naar boven, de maakbare mens. Verhaeghe schildert dit menstype via zijn zelfbedachte term: de 'Enron-maatschappij' (p. 110 e.v.); in een voortdurende drang om zichzelf door onderwijs en competitie op een hoger plan te brengen wordt de ideale identiteit gevormd. Hierbij worden religie, ethiek en maatschappij ondergeschikt

gemaakt aan de markt (p. 117). De psychiater en de psychotherapeut worden de morele autoriteiten die in naam van de wetenschap opleggen hoe wij ons moeten gedragen (p. 208).

Verhaeghe geeft voorbeelden van de verziekende werking van onze neoliberale samenleving. Ik geef er één door: het ziekenhuis als zorgbedrijf (p. 132 e.v.). Naast de toename van overbodige behandelingen beoogt het marktmodel ook de minimalisering van de kosten. De dynamiek van dit marktmodel maakt dat er steeds meer tijd en geld naar administratie, management en controle gaat. Vooral de controle krijgt een verlamdende invloed; de papieren werkelijkheid wordt dominant. Sterftcijfers worden gedrukt door terminale patiënten weg te werken, beschrijft hij. Hoe herkenbaar!

Uiteindelijk wordt volgens Verhaeghe de schijnbaar zo geïndividualiseerde samenleving slachtoffer van zijn eigen streven; de vrije mens wordt een beheersbare en manipuleerbare consument. Door het blootleggen van de ontstane mechanismen doet Verhaeghe een poging om onze identiteit iets minder vloeiend en kwetsbaar te maken. Ik bespeur in zijn kritische analyse een roep om meer menselijke waardigheid, meer geloof in eigen verantwoordelijkheid en vrijheid. Zijn boek is een pleidooi voor een kritische houding, een bewust zoeken naar de goede balans tussen groep en individu, tussen plicht en eigen keuzen.

Verhaeghe trekt grote lijnen. Er zitten herhalingen in het boek waardoor ik soms het vermoeden krijg dat hij collegemateriaal gecompileerd heeft. Het zij zo; ik vind het inspirerende lektuur, misschien wel het meest omdat hij regelmatig de verbinding legt tussen de neuronen van het individu en die van de samenleving. De lijst van verwijzende lektuur die hij opsomt vormt een boekenstapel waarmee ik mij graag in een vakantiehuisje zou willen terugtrekken. Die kan ons inspireren om de eigen ambities voor effectieve geestelijke zorg niet op te geven. Het ontkennen van de opeisende en (mis)vormende invloed van de samenleving maakt mensen steeds makkelijker tot willoos slachtoffer. Ook in mijn ziekenhuis waarin ogenschijnlijk alleen lichamelijke klachten worden behandeld, zijn veel van die klachten veroorzaakt door willoosheid tegenover verkeerd eten en drinken, gedrag en opvattingen. Een gebrek aan weerstand ten opzichte van de eigen sociale omgeving. Ik bedenk dat, terwijl de psychologie en de psychiatrie gemakkelijk gebruikt worden om de mensen in het maatschappelijk gewenste spoor te houden (p. 208) de geestelijke verzorging zich, vanuit de vrijplaats die zij biedt, kan richten op de krachten van de mens om het eigen lot te keren naar een zelfgekozen toekomst. Verhaeghe daagt wat mij betreft uit om geestelijke zorg te bieden met een tegendraads karakter!

Gert F. Dekker, geestelijk verzorger
Ziekenhuis Gelderse Vallei, Ede

Marjoleine Vosselman en Kick van Hout, **Zingevende gespreksvoering. Helpen als er geen oplossingen zijn.**

Uitgeverij Boom/Nelissen
2013, ISBN 9789024402755,
142 pag., € 22,50

Zinproeverij heet het adviesbureau van Vosselman en Van Hout, de auteurs van *Zingevende gespreksvoering*. Beiden zijn psycholoog. Zij verzorgen workshops aan professionals en leren hun hoe zij cliënten kunnen begeleiden bij zingevingsproblematiek. Daarnaast geven zij individuele begeleiding aan cliënten. Voor de workshops – en als blauwdruk voor de eigen professionele begeleidingen – hebben zij het studieboek *Zingevende gespreksvoering* geschreven.

Zingevende gespreksvoering is een helder, compact en gestructureerd boek. Na een inleiding over wat nu precies zinfragen zijn en wat er wordt verstaan onder *zingevende gespreksvoering* (een term die de auteurs hebben gemunt voor hun manier van werken), volgen vier hoofdstukken waarin steeds een aspect van een zinvraag wordt uitgediept. Lezers krijgen daarbij een methodische benaderingswijze aangereikt. Bij een zinvraag kan bijvoorbeeld het aspect traagheid (de trage vragen) op de voorgrond staan, waarbij de hulpverlener als methodische benaderingswijze ‘uithoudingsvermogen’ en ‘naar de pijn toebewegen’ wordt aangeraden. De auteurs onderscheiden voor elk aspect andere inspiratiebronnen; voor traagheid

zijn dat onder meer Kunneman, Baart, Hayes, Gendlin en Rogers. Bij de andere drie aspecten van zinfragen – ambivalentie, raadselachtingheid (als woorden en ratio tekort schieten) en waarden – komen methodische benaderingswijzen aan de orde als verbeelding, zelfreflectie op keuzes en dialoog, en wordt er geput uit Alma, Nussbaum en Frankl.

Bekende literatuur voor geestelijk verzorgers, en in die zin is het boek een feest van herkenning. *Zingevende gespreksvoering* zou zo beschouwd kunnen worden als een korte opfriscursus voor ons dagelijks werk, een welkome handreiking om te blijven reflecteren op wat wij doen. Want *Helpen als er geen oplossingen zijn*, zoals de ondertitel luidt, is een onderdeel van onze habitat. Al zouden wij in plaats van *helpen* wellicht eerder het woord *begeleiden* gebruiken.

En toch wringt er iets. Het begint met de casus waarmee het boek opent. Een vrouw, Leonie genaamd, is opgenomen in het ziekenhuis en kampt met een zinvraag. Ik citeer: ‘Een verpleegkundige vroeg of ze misschien behoefte had aan geestelijke verzorging. Omdat ze niet religieus is, dacht Leonie dat zij hiervoor niet in aanmerking kwam’ (p. 9). Ze wordt doorverwezen naar een psycholoog die geen oor en oog blijkt te hebben voor haar existentiële vragen en angsten. Gemiste kans voor Leonie en voor de verpleegkundige, want een geestelijk verzorger kan in zo’n situatie heel goed ingeschakeld worden. Dat Leonie en de verpleegkundige dat

niet weten accepteer ik, maar waarom gebruiken de auteurs zo'n voorbeeld op de allereerste pagina van het boek? Ik kreeg na het verder lezen het vermoeden dat de auteurs niet goed raad weten met geestelijke verzorging. Ook al bestaat de literatuurlijst van *Zingevende gespreksvoering* hoofdzakelijk uit titels die tot de bagage van de (humanistisch) geestelijk verzorger behoren, in het verhaal wordt het beroep stelselmatig buiten de deur gehouden.

Eigenlijk komt geestelijke verzorging alleen aan de orde om duidelijk te maken dat zingevende gespreksvoering er niets mee te maken heeft. Zingevende gespreksvoering wordt geïmponeerd naast of tegenover de geestelijk verzorger. Dat is jammer en onnodig. Je wenst de auteurs toe dat zij de beroepsstandaard van de VGVZ er eens bij hadden gepakt, zodat zij tot een beter begrip van geestelijke verzorging waren gekomen en, belangrijker, tot een betere doordinking van het zingevingsterrein waarop zij zich begeven. Dan hadden ze ook niet gezegd: 'Binnen religies en spirituele bewegingen is het gebruikmaken van alternatieve talen heel vanzelfsprekend. In die contexten zijn alternatieve talen gericht op de verbinding met het goddelijke' (p. 75). Dat spiritualiteit niet per definitie op iets goddelijks gericht hoeft te zijn, afijn, moet dat nog uitgelegd worden?

Zingevende gespreksvoering is in de visie van de auteurs eigenlijk een instrument dat in geval van nood door een hulpverlener uit

de kast wordt getrokken. Zingevende gespreksvoering richt zich uitsluitend, zo lijkt het, op coping. Prima om zo een begeleiding te zien (veel geestelijk verzorgers met een eigen praktijk moeten zo te werk gaan), maar zo'n opvatting staat wel haaks op bijvoorbeeld de hierboven aangehaalde methodische benaderingswijze 'uithoudingsvermogen'.

Zingevende gespreksvoering stelt dat je als hulpverlener heel expliciet je levensbeschouwing moet benoemen of anders – neutraal – je eigen overtuiging buiten het gesprek moet houden (p. 90). Beide keuzes hebben inhoudelijke consequenties voor de begeleiding, maar ook dat lijken de auteurs zich niet te realiseren. Dat blijkt een bladzij eerder al als zij stellen dat zij mensen nooit op inhoud begeleiden. 'Kenmerkend voor zingevende gespreksvoering is dat het inhoudelijk geen richting biedt voor zingeving. Het is een methodische benadering om cliënten bij te staan bij het zoeken naar hun eigen bronnen van zin en om hen te helpen op hun persoonlijke manier betekenis te geven. Hierin onderscheidt zingevende gespreksvoering zich van geestelijke verzorging vanuit een specifieke religie of levensbeschouwelijke overtuiging, die immers wel een overkoepelend zinkader biedt' (p. 89).

Dat is nogal wat. Close reading levert op: geestelijke verzorging helpt de cliënt niet bij het zoeken naar eigen bronnen van zin. Nee, geestelijke verzorging vanuit een specifieke religie of

levensbeschouwelijke overtuiging is erop gericht de cliënt, of deze nu hoog of laag springt, in het eigen denkkader te frommen. Als je dat vindt, dan weet je niet wat geestelijke verzorging anno 2014 inhoudt, of je wilt het niet weten.

Eric de Rooij, geestelijk verzorger
Amsteling (Amsterdam)

Carine Philipse, *Jij zingt in mij Jouw naam. Mystiek dagboek, bloemlezing.*

Discovery Books 2013, ISBN 97890777728253, 336 pag., €19,90

Op nieuwjaarsdag 2003 heeft Carine Philipse, geestelijk verzorger in een ziekenhuis, een ingrijpende ervaring. Terwijl zij thuis bezig is met het voorbereiden van een viering over de doop van Jezus in de Jordaan, ervaart zij op heftige wijze de 'eenheid met God'. Deze 'mystieke ervaring' duurt uren: 'Ik was er niet meer, alleen nog maar die eenheid met God'. Het is een diepe belevenis van licht, liefde, vreugde en vrede.

Haar 'mystiek dagboek', verschenen onder de titel *Jij zingt in mij Jouw naam*, begint met deze ervaring: 'Ik behoor Hem toe, Hem alleen (...). O neem mij, neem mij. Zonder Jou kan ik niets doen, want Jij doet alles' (pag. 29-30). Het boek eindigt in mei 2005 met deze woorden: 'Maar nu beleef ik de hele werkelijkheid, al wat is, vanuit de eenheid met Jou (...). Het enige wat nu nog van belang is, dat Jij Jouw wil doet in mij, Gezegen-

de, zoals Jij dat wilt. Dat is mijn vreugde en mijn vrede' (pp. 315-316).

Tussen deze teksten voltrekt zich in de schrijfster een grote verandering, een proces van meegenomen worden door de gene die zij 'God' noemt en die voor haar 'Liefde' is, 'Bewustzijn', 'de volstrekt Andere' of 'de kern van al wat is'. In haar beleving zijn wij in onze ziel één met Hem. Maar eer zij zich aan die eenheid overgeeft en beseft dat die eenheid er altijd al geweest is en er altijd zal zijn, gebeurt er veel met en in haar. Er komt een proces op gang waarin, zoals ze het zelf omschrijft, haar 'ego' tot de grond toe wordt afgebroken. Van dat proces doet zij verslag in dit 'mystiek dagboek' dat poëzie bevat, gebeden, liederen, dagboekantekeningen en korte reflecties op wat er in haar gaande is.

In haar visie zorgt ons ego ervoor dat we ons dagelijks leven kunnen leiden. Maar het op zichzelf gerichte ego dat zich als middelpunt van het leven beschouwt en dat uit is op bevrediging van eigen verlangens alleen, moet sterven in het mystieke proces. Met veel strijd en pijn leert zij steeds meer dit ego af te leggen en zich over te geven aan God, de grote 'Jij' in het dagboek. 'Jij' is overal mee verweven. 'Jij' is ook aanwezig in alles wat haar van die 'Jij' lijkt te scheiden, zoals de doorwerking van haar jeugdtrauma's, haar angsten, haar scheiding, haar seksuele verlangens, haar lichamelijke pijnen. Hoe minder zij zich met dat alles iden-

tificeert, hoe meer er in haar spirituele ruimte ontstaat. 'Hoe minder eigen ik, hoe meer ruimte voor God' (p. 217). Met een knipoog naar Freud - 'Wo Es war, soll Ich werden' - is haar roeping: 'Wo Ich war, soll Gott werden'. Zozeer zelfs, dat Hij in haar Zijn naam gaat zingen.

Het boek is een persoonlijk, authentiek verslag van haar zoektocht. Philipse wil de lezer 'meenemen naar die laag in zichzelf waar hij of zij God kan ontmoeten' (p. 13). Eerlijk, onbevagen en soms meeslepend beschrijft zij haar geestelijke worstelingen om haar 'ego' steeds minder en 'Hem' steeds meer te laten worden.

In een tijd van autonomie en zelfontplooiing is het een tegendraads getuigenis van een groeiende overgave. Dat maakt zeker indruk.

Maar haar boek roept bij mij ook vragen op.

Zo mis ik zelfcensuur in de grenzenloze gevoelswereld. Ik heb behoefte aan een kritische doordinking, een uitzuivering en een overstijging van al te persoonlijke ervaringen, met het oog op haar doel om anderen God te laten ontmoeten.

Het boek doet mij soms ook denken aan de onderwaardering van het mens-zijn zoals je die kunt aantreffen in orthodoxe geloofskringen. 'Naakt ben ik, tot niets geworden, volledig overgeleverd aan Jou', schrijft zij aan het begin van het proces (april 2003). En in het na-

jaar van 2004: 'O Liefdevolle, er is niets meer van mij over. Jij hebt mij buitgemaakt en verslonden' (p. 279). Ik weet wel dat in de mystieke liefdespoëzie de versmelting met God zo kan worden bezongen, maar toch komen zo nu en dan de woorden van de Duitse theologe Dorothee Sölle bij mij naar boven over het 'christelijk masochisme'.

Als de ervaring van de 'eenheid met God', zoals zij schrijft, 'geen aparte laag in het leven is, maar de gewone werkelijkheid van elke dag kleurt' en de beleefde liefde van God 'als het ware over de grenzen van de mens heenstroomt naar andere mensen' (p. 15), waarom hoor ik dan bijna niets over haar functioneren in haar werk of over de reacties van haar patiënten?

Terecht schrijft zij over 'toewending' als 'de discipline van de geestelijke weg' (p. 126), de toewending naar die 'Jij'. Maar als ik iets begrepen en ervaren heb van mystiek, is het dat die toewending toch altijd weer terugverwijst naar deze wereld en naar de concrete mensen van alledag met hun wel en wee. Die laatste beweging mis ik in dit dagboek.

Dat neemt niet weg dat haar 'mystiek dagboek' voor mensen die hiervoor openstaan, een 'merksteen' kan worden op hun eigen weg in dit bijzondere landschap.

*Ruud Mulder, geestelijk verzorger
Ziekenhuis Tergooi (Blaricum / Hilversum)*